

PÁZMÁNY PÉTER

Kevés olyan nagy alakja van a magyar történelemnek és irodalomnak, akinek a vizsgálata, újabb értékelése elől annyira kitért az utóbbi évtized marxista tudományossága, mint a Pázmányé. Értethető ez az idegenkedés. A reakciós rendszerek egyik legfőbb történelmi hagyománya volt, megtették a legnagyobb magyarok egyikének. Minden labanc és klerikális irányzat erőt próbált meríteni életművéből. Együtt szerepelt Pázmány a reakciós erők hagyományaként Verbőczy Istvánval, a népelnyomás kodifikálójával; még szobraik is Budapestnek egyazon terén állottak. De míg Verbőczy szobrát ma már hiába keressük, Pázmány Péteré ma is látható a budapesti utcán, és nem véletlenül. Verbőczy – ha a magyar jog fejlődésében (a magyar nép kárára persze) vannak is „érdemei” – könnyen érthető alakja történelmünknek. Szerepének vizsgálata nem okozhatott sok fejtörést a marxista történettudománynak, könnyű volt választani a *Hármaskönyv* írója, vagy Dózsa György emléke és hagyománya között.

Nem így áll a dolog Pázmánnyal, aki egykori szobortársa fölé egyébként is óriásként emelkedik. Pázmány a magyar nyelv máig egyik legnagyobb művésze, akinek tolla alól kiváló alkotások kerültek ki. S bár minden alap megvolt arra, hogy a Habsburg-pártiság és a katolikus egyház hatalmi törekvéseinek szimbólumává váljék, a legkevésbé sem azonosítható a Kollonics-féle későbbi nemzetáruló főpapokkal. Büszkén és öntudatosan magyarnak és hazafinak tar-

totta magát, s meg volt arról győződve, hogy a katolikus vallás terjesztésével és a Habsburg- király támogatásával népe javára és nemzete felemeléséért munkálkodik.

Pázmányt az irodalomtörténetírás mindig jelentős írónak könyvelte el méltán, de alakját a kelleténél is jobban felnagyította, megfedkezve arról, hogy korában más kitűnő írók is voltak, s lemondva általában Pázmány kora s ezen belül a Pázmány munkásságától merőben eltérő jelenségek beható vizsgálatáról. Ez a túlértékelés csak fokozódott a két világháború közti barokk-láz következtében. Az ellenreformáció és a barokk művészet kora, amely visszahatás volt a reneszánszban és a reformációban kifejeződő anti-feudális előretöréssel szemben, ebben az időben az irodalomtörténeti, pontosabban a „szellemtörténeti” kutatások érdeklődésének a homlokterébe került. A társadalomtudományokban végbemenő reakciós folyamatok érthetően egy reakciós tendenciákban különösen bővelkedő kort tettek tanulmányozás tárgyává, sőt mi több, példaképpé és eszménnyé. Pázmány kora és maga Pázmány így még magasabbra emeltetett, s mint a barokk kultúra és írásművészet legnagyobb hazai mestere kapott egyre dicsőségesebb rangot.

Ezzel a Habsburg-párti barokk jezsuita Pázmánnyal kell ma szembenéznünk. De beszélni kell róla és nem hallgatni. Revízióra szorul az a kép, amit korábban a polgári tudomány alkotott róla, de a magyar művelődésnek nincs oka szégyenkeznie Pázmányért. Érték marad munkássága ezután is, ha az értékelés színvonalát lejjebb kell is szállítani, s ha nemegyszer másban kell igazi érdemeit látnunk, mint amiben régebben szemlélték.

Pázmány Péter történeti szerepének megítélésekor a XVII. század elejének három részre szakadt Magyarországra kell vetnünk tekintetünket. Magyarország egységének helyreállítására törekednek ekkor az ország legjobbjai, de különböző módon, sokszor éppen egymással víva ádáz küzdelmet. A magyar politikai élet merőben két részre oszlott: a királyi Magyarországra és Erdélyére. Mindkét or-

szágban kiderült már, hogy a feudális rendek nem képesek kormányozni, s így önmagukat nem tudják megvédelmezni sem a külső ellenségektől, sem feudális versenytársaiktól, sem pedig a szolgálataukra kényszerített jobbágyoktól. Igyekeznek fenntartani rendi előjogaikat, de kénytelenek tudomásul venni a realitást s egyre inkább belenyugodni a fejedelmi hatalom erősödésébe. Ez egyébként is a modern állam fejlődésének az útja, az állam fennmaradásának és erősödésének elkerülhetetlen velejárója.

A fejedelmi hatalom a XVI. század 70-es éveitől kezdve fokozottan erősödik mind Erdélyben, mind a Habsburg-országrészen. A kétféle fejedelmi centralizáció közt azonban nagy a különbség: míg az erdélyi fejedelem magyar uralkodó, aki önálló magyar politikát igyekszik folytatni, addig a Habsburg- király az országon kívül, Bécsben és Prágában tartózkodik, s idegen tanácsosaira, hivatalnokaira támaszkodik. A korszerű abszolutisztikus tendenciák így az ország nyugati részén egyúttal egy, a nemzeti érdekektől merőben idegen központnak való alárendelődést, a nemzeti függetlenség fokozatos felszámolását jelentik. Így a Bécs elleni rendi lázongás bár önmagában reakciós jelenség, egyúttal a függetlenség maradványainak védelmét is jelenti. E politikai törekvések szervesen összefüggtek a vallási harcokkal, mivel a fejedelmi hatalom megerősítése elképzelhetetlen ez időben a vallási egység igénye nélkül. A fejedelem vallásának uralkodó vallássá kellett válnia, s mivel a Habsburgok katolikusok, a bécsi centralizáció együtt járt a magyarországi ellenreformációval. A protestantizmus ügye így egy időre összefonódott Erdéllyel s a magyarországi rendek Habsburg-ellenes törekvésével. Ezért beszélhetünk Erdélynek s a protestáns tábornak haladóbb szerepéről a XVII. században.

Az 1600 körüli években az ország egyesítésére vonatkozó elképzelések reálisaknak látszottak. Először Habsburg-vezetéssel történik erre kísérlet: Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem a török ellen fordul, majd átadja országát a magyar királynak. Érdekes, hogy mindebben legfőbb tanácsadója Bocskay István volt, aki – miután belátta, hogy Magyarországnak és Erdélynek a Habsburgok alatti

egyesítése csak újabb pusztulást hozott az országra, a török hódítást pedig nem csökkentette – 1604-ben maga hirdette meg a Bécs elleni első szabadságharcot, és kísérletet tett a két országrésznek önálló magyar államban való egyesítésére, barátságban a törökkel. Ez azonban éppen úgy nem sikerült, mint a korábbi terv, s kénytelen volt Bocskay megelégedni Erdély függetlenségének biztosításával.

Ezekben az években lépett a színre Pázmány Péter, a jezsuiták neveltje s harcos katonája. Érthető, hogy fenntartás nélkül a katolikus fél, azaz a Habsburgok és az egyház pártján áll, s minden erejét az ellenreformációnak és a király ügyének szenteli. 1616-tól az esztergomi érseki székből irányítja már egyháza ügyeit, s mint az ország egyik legfőbb feudális méltóságának viselője vezető szerepet visz a politikai életben is. Politikai koncepcióját nagyon jól megismerjük abból a beszédből, melyet 1617-ben II. Ferdinánd megkoronáztatása érdekében tartott. Itt főként azzal indokolja a Habsburg-család újabb tagjának a megválasztását, hogy Magyarország gyöngé, s a törökkel szemben csak a keresztény államok segítségével tud megállni. „Lehetetlen, hogy Magyarország erejével a két hatalmas fejedelemség között maradhasson, hanem avagy pogány torkába kell esni, avagy a szomszéd keresztény fejedelem szárnya alatt kell megnyugodni.” Ez utóbbi megoldásnak hasznos és elkerülhetetlen voltát – a történeti tényeket elferdítve – igyekszik bizonyítani, mikor kijelenti, hogy „azörösztényi szomszéd országok, melyek ennyi esztendő alatt ily sok költséggel és vérontással az török ellen oltalmazák Magyarországot”, nem is túrnék, hogy ne az ő fejedelmük, vagyis az ekkor már Csehországon és Ausztrián uralkodó Ferdinánd, válasszassék meg magyar királlyá. A tizenöt éves háború persze egészen mást mutatott, mint a keresztény államok önfeláldozó segítségét! Pázmány mégis úgy érvel, mintha az ország valósággal köteleles lenne Habsburg-uralkodót a trónra ültetni, és „nagy gráciának kellene tartanunk – írja –, ha öfölsége ily bajos és költséggel járó országnak gondviselését fölvállalná”. Végül arról is szól, hogy az ország törvényeit és szabadságát nincs ok féltetni az új királytól, hiszen még a csehek is, akik pedig több szabadságot élveznek,

sztintén rábízták magukat Ferdinándra, ismerve „kegyelmes tökéletességét és tökéletes igazságát”. A történelem alaposan rácsáfolt Pázmányra: a csehek egy év múlva éppen Ferdinánd kormányzatának tűrhetetlen volta miatt ragadtak fegyvert szabadságukért.

Ez a beszéd híven mutatja Pázmány teljesen egyértelmű Habsburg-párti politikai felfogását. A beszéd azonban nemcsak az ő nézetét tartalmazta, ő csak tudatosabban és világosabban fogalmazta meg a királyi Magyarország vezető feudális köreinek álláspontját. Még a magyarországi protestáns főurak is ugyanezt a koncepciót vallották, mert nyugodt gazdagodásuk érdekében szükségük volt a Habsburg-uralkodóra, német katonáira és pénzére. Pázmány fellépése teljesen a történelmi realitáson nyugodott, s jellemző, hogy a főúri családok fokozatosan át is tértek a katolikus vallásra, hogy mennél jobban beleilleszkedjenek a Habsburg-birodalom rendszerébe. Pázmány tehát nem egy idegen hatalom ügynöke, hanem a magyar feudális vezető osztály egy részének szószólója, legtudatosabb képviselője, aki elszántan haladt egy történelmileg szükségszerű, de távlataiban és következményeiben végzetes úton.

Fraknoi Vilmos püspök, Pázmány életrajzírója így méltatja hőse politikai szerepét: „A Habsburg-dynasztia végleges megszilárdulását a magyar trónon eszközölte, vagy inkább lényegesen elősegítette. Ha a protestantizmus folytatja előhaladását, és a főrangú családokat, melyeket megnyert, meg is tudja tartani; ha emellett Pázmány vállalásos percekben transzactióival a veszélyeket el nem hárítja: a Habsburgok hihetőleg: éppoly kevésbé menthetik meg a magyar koronát, amint nem voltak képesek uralmukat a Németalföldeken föntartani.”

Fraknoi természetesen idealista módon eltúlozza a személyiség szerepét, s személy szerint Pázmánynak tulajdonít mindent, ami osztályának szükségszerű útja volt. Az azonban igaz, hogy Pázmánynak nem kis része volt abban, hogy Magyarország nem követhette a Habsburgoktól felszabadult s az erőteljes és virágzó nemzeti fejlődés útjára tért Németalföldet, hanem odaláncolta magát a roskatag Habsburg-birodalomhoz. Pázmány történelmünknek azt a vo-

nalát képviselte és erősítette, amely ellen a magyarság legjobbjai küzdöttek évszázadokon keresztül: Bocskay, Bethlen, Zrínyi, Rákóczi, majd később Martinovics és társai, valamint a 48-as szabadságharc. Pázmány nyomában viszont a protestáns-üldözés címén végrehajtott németesítés, a függetlenség maradványainak kíméletlen eltiprása, Caraffa eperjesi tömeggyilkossága és a sok hasonló csapás következett. Míg a Pázmány képviselte és támogatta egyház és uralkodóház a nemzeti érdekek cserbenhagyása mellett egyúttal a feudalizmus legelszántabb védelmezője is lett, addig a nemzeti szabadságküzdelmek egyre inkább a társadalmi haladás ügyével forrtak össze. A későbbi századok reakciós törekvései tehát érthetően keresték Pázmányban elődüket.

Mindez igaz, de mégis torz, nem a teljes igazság. Pázmánynak nagy a történelmi felelőssége, de utódai, későbbi követői bűneit nem háríthatjuk őreá. Az ellenreformáció legnagyobb alakja ő, s ez az ellenreformáció halála után néhány évtizeddel már tüzzel, vassal, börtönnel, vesztőhellyel érvényesíti akarátát. Pázmány idejében azonban erről még szó sincs. Ő nem a brutális erőszak, hanem a belső reform, a papnevelés, a prédikáció, a hitvita eszközeivel harcol és ér el nagy sikert. Egymás után alapítja az iskolákat, papnevelő intézeteket, s végül legnagyobb művét, a nagyszombati egyetemet (1636). Egyházi célokat, a katolikus ellenreformációt szolgáló intézmények ezek, de egyúttal a magyar művelődésnek is nagyra hivatott tűzhelyei. S ugyanez történik a másik oldalon is: mikor Bethlen Gábor Gyulafehérvárott főiskolát alapít, éppen úgy a református egyházi érdekeket nézi, mint Pázmány a sajátját. Benne él a magyar hagyományokban, ő buzdítja Istvánffy Miklóst a XVI. század hősi magyar történetének megírására, megkísérli Mátyás könyvtárának visszaszerzését a töröktől. Mindent megtesz egyháza erősítéséért, de sohasem német módra és németek révén. Szeretné a kipusztult bencés rendet újraéleszteni, de mikor látja, hogy ez csak osztrák rendtagok betelepítésével volna lehetséges, letesz szándékáról. Pázmány magyarságának nyilatkozatainál is sokkal erősebb bizonyossága a magyar nyelv iránti szeretete, a magasfokú nyelvi öntudat. Mikor Kempis

Tamás könyvét fordítja, arra törekszik, hogy a magyar szöveg „ne láttatnék deákból csigázott homályossággal repedezettnek, hanem oly kedvesen folyna, mintha először magyar embertől magyarul írott volna”. Így csak az nyilatkozhat, aki a magyart egyenrangú nyelvnek tekinti a latinnal, s tudja, hogy magyarul éppen olyan művészien és szabatosan lehet írni, mint a nagy klasszikus múlttal rendelkező latinon. Még inkább megnyilvánul ez a nyelvi öntudat, amikor a wittenbergi Balduinus professzornak magyar nyelven válaszol. Nagy művére a *Kalauzra* nem tudott Magyarországon senki sem méltóan válaszolni, ezért azt latinra fordítva kiküldték Wittenbergbe, hogy a kiváló lutheránus teológus, Balduinus, válaszoljon rá. Válasza természetesen latin volt, de erre Pázmány rögtön újabb könyvvel felelt, melynek előszavában öntudatos fölényel írja: „Jóllehet deákul is tudok, de mivel a Kalauzt a magyarokért magyarul írtam, annak oltalmát is magyarul akarom irnyia, nemzetemnek lelki orvosságáért. Tudom, ebben senki meg nem ütközik. Mert ha másnak szabad a magyar könyvre deákul felelni: engem sem tilthat senki, hogy magyarul ne irjak a deák könyvre.”

Ennek a Pázmánynak semmi köze sincs a Kollonicsokhoz. Ő egységes katolikus Magyarországot akart, melyet a Habsburg-uralkodó a magyar törvények szerint az ország szabadságának és függetlenségének teljes megőrzésével kormányoz. Végzetes történelmi tévedése az volt, hogy hitt ennek lehetséges voltában. De ezen a ponton is kell egy kis megszorítást tennünk. Ha kezdetben feltétlenül hitt is ebben a koncepcióban, miként egyidejűleg Bethlen Gábor is lehetségesnek tartotta az ország egyesítését – keletről, protestáns alapon; később élete végefelé mintha tisztábban kezdett volna látni. Több jel szerint ráébredt, hogy a Habsburg-király és katolikus magyar hívei képesek megakadályozni az országnak az erdélyi fejedelem uralma alatti egyesítését, de nem elég erősek ahhoz, hogy ez az egység nyugatról jöjjön létre. Sőt azt is megsejti, hogy talán nem is volna nagyon kívánatos az ország teljes kiszolgáltatottsága a Habsburg-uralkodóháznak.

Jellemző erre az a tudósítás, amit Kemény János erdélyi feje-

delem ad önéletrajzában, mikor Pázmánynál, Bethlen követeként 1628-ban tett látogatását írja le. Kemény szerint Pázmány ezeket mondta neki: „Átkozott ember volna, ki titeket arra kísértetne, hogy töröktől elszakadjatok, ellene rugóldozzatok, míg Isten az keresztýénségen másképen nem könyörül; mert ti azoknak torkokban lakatok: oda annakokáért adjátok meg az mivel tartoztok; ide tartsatok csak jó correspondentiát, mert itt keresztény fejedelemmel van dolgotok, tudniillik római császárral; adománytok nem kell; az törököt töltsétek adományokkal; mert noha ím látod, édes öcsém, nekünk elégséges hitelünk, tekéntetünk van mostan az mi kegyelmes keresztény császárunk előtt, de csak addig durál az az német nemzet előtt, miglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik florealni, azontúl mindjárt contemptusban jutván, gallérink alá pökik az német, akár pap, barát, vagy akárki legyen.” Bár e nyilatkozat szó szerint alig lehet pontos, tartalmi hitelességét nincs ok kétségbe vonni. Annál kevésbé, mert mindez összhangban áll azzal a politikai tevékenységgel, amit Pázmány utolsó éveiben folytat. A Bethlennél sokkal vakbuzgóbb kálvinista I. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel például szívélyes viszonyt tart fenn. Igyekszik segíteni őt trónja megszilárdításában. Összeütközésbe kerül Eszterházy Miklós nádorral, mikor az intervenciót akar szervezni Rákóczi ellen. Midőn Bethlen István 1636-ban török segítséggel le akarja taszítani Rákóczit trónjáról, Pázmány támogatásáról biztosítja a fejedelmet, Bethlent pedig ekképp figyelmezteti levélben: „Bár menthetetlenül mind úgy volnának is, amiket kegyelmed a fejedelemtől ír, mindazokért sem szabad kegyelmednek keresztýénekre törököt, tatárt vinnie.” Mennyire más ez, mint Pázmány utódjának, Lippay György érseknek az álláspontja, aki két évtizeddel később örömmel venné, ha Erdélyt a tatárok elpusztítanák, mert inkább farkasok lakják ezt az országot, mintsem eretnekek. Míg 1617-ben még a keresztény országok segítő támogatására apellált Ferdinánd megválasztása érdekében, most már, úgy látszik, az idegen segítségről is más a véleménye. Rákóczit figyelmezteti, mekkora baj származna, ha háborús összeütközés törne ki a török és a Habsburg-király között: „Annak a vége mi lesz, csak

Isten tudja. Az bizonyos, hogy ez a szegény maradék haza mind elpusztul, mert eddig úgy tapasztaltuk, hogy *az oltalom is szinte csak rontója szegény hazánknak.*" Íme, saját politikai vonalának csődjét ismeri itt be élete végén: a Habsburg- király idegen katonáinak „oltalma”, már nem kívánatos számára, ez is éppúgy az ország pusztítását jelentené, mint a török hadak garázdálkodása.

Ez a néhány idézett nyilatkozata és gesztusa híven megvilágítja, hogy Pázmány nem fanatikus jezsuita, vagy nem csak az, hanem magyar politikus is. Rendületlenül harcol királyáért és egyházáért abban a meggyőződésben, hogy egyúttal hazájának szolgál, de mikor arra eszmél rá, hogy Bécs további erősödése, s a protestáns Erdély gyengülése ártalmára volna a haza ügyének, képes megállni azon az úton melyen elindult, s mely Kollonicshoz és Caraffához vezet. Pázmánynak ez az utolsó éveiben kialakuló politikai elképzelése tér majd vissza gyámfia, Zrínyi Miklós munkásságában. Zrínyi törekvéseiben a vezérmotívumok egyike az idegen segítség káros voltának hangoztatása, valamint a két magyar ország egyesítésének az erők egyensúlyán alapuló megvalósítása. A buzgó katolikus Zrínyi is szívélyes viszonyban majd egyenesen szövetségben volt a protestáns erdélyi fejedelemmel, szemben Lippay érsekkel és a Habsburgokat gátlástalanul kiszolgáló híveivel. Zrínyi persze elméletileg is tovább haladt ezen az úton, s ő már a vallási tolerancia alapjára helyezkedett, nem is gondolt egyháza hegemoniájának kiküzdésére, s elvileg elítélt minden erőszakos vallási térítést, előlegezve ezzel a szintén katolikus Rákóczi programját. Pázmány politikai működésétől tehát nemcsak a magyar függetlenségi harcok vérbefojtásának Habsburg-politikájához vezet út, hanem Zrínyin keresztül a szabadságharcos Rákóczihoz is. Igaz, ez utóbbi bizonytalanabb, s főként Pázmánynak inkább csak élete végén kialakuló sejtéseiből, s nem anyyira tetteiből eredeztethető.

Nézzünk ezután szembe a barokk Pázmány problémájával.
A barokk fogalma másfél évszázad alatt igen nagy átalakuláson

ment át. Eredetileg pejoratív értelmű volt: a klasszicista ízlés képviselői a barokk stílust a reneszánsz dekadenciájának, elkorcsosodásának, a művészet valamiféle tévútjának tekintették. Hasonló volt a sorsa valamikor a gótikának is: a reneszánsz művészei éppen azért nevezték gótnak ezt a stílust, mert barbárnak, az antik művészettől gyökeresen elfajzottnak érezték. Ma már senkinek sem jut eszébe rosszállóan tekinteni a csücsíves építészeti remekeire, s ugyanígy nem időszerű a barokk stílus lekicsinylése sem. A tudományos kritika azonban nem fogadhatja el a barokknak azt a felmagasztalását sem, amely az utóbbi évtizedek burzsoá tudományára jellemző. Ez a barokkban vagy valami időtlen örök jelenséget, vagy legalábbis a művészet egyik legragyogóbb korszakát látja.

A művészeti stílusok kérdésének vizsgálatakor szákutcába jutunk, ha akár a vád és a lekicsinylés, akár pedig az apológia hangján közeledünk feléjük. Az egyes stílusokat a maguk történetiségében kell meghatározni és megmagyarázni. A barokkot a tudomány ma már a reneszánszra következő nagy stílusorszaknak tekinti, amely a képzőművészet, zene és irodalom történetére egyaránt érvényes. Sőt e stílus alapján barokk korról, barokk kultúráról is bátran beszélhetünk, mert ez a stílus nem önmagában áll, hanem szorosan és elválaszthatatlanul együtt jár meghatározott gondolkodással, ideológiákkal, filozófiával, vallásossággal, történetiszemlélettel stb. A barokk kor így általánosságban a XVI. század második felétől a XVIII. század első feléig terjed, de határai nemzetenként erősen változnak. Hol előbb, hol később kezdődik, hol rövidebb, hol hosszabb ideig tart az illető ország gazdasági-társadalmi fejlődésének megfelelően.

A barokk kor általában a feudális reakció kora Európában. Az újkor eleji mozgalmak – melyek művészi-kulturális kifejeződése a reneszánsz volt – súlyos rést ütöttek a feudalizmus egész rendszerén: a modern burzsoázia ősei megjelentek a színen, és jelentős pozíciókat szereztek. A termelőerők fejlődése azonban ekkor még nem tette lehetővé a kapitalizmus teljes kibontakozását és ezzel együtt a polgárság hatalomra jutását, sőt különböző – itt nem részletezhető – gazdasági és társadalmi körülmények folytán átmenetileg erős vissza-

esés következett: Európa jelentős részében a feudalizmus újra meg erősödött, sőt helyenként refeudalizálódásra is sor került. A barokk kultúra és művészet hordozója ez az új erőre kapó feudalizmus.

Az egyes nagy stílusok azonban nem egyértelműen és kizárólagosan valamely társadalmi osztály törekvéseinek kifejezői. A reneszánsz megteremtője a polgárság volt, de a feudális osztály szintén elfogadta: a királyok udvarában éppen úgy otthonra talált, mint a pápák és főpapok körében. Sőt, befogadta a reneszánsz stílust a népművészet is, erre éppen a magyar népi díszítőművészet szolgáltat oly sok szép példát. Azokban az országokban pedig, ahol erős polgárság egyáltalán nem volt, mint például Magyarországon, a reneszánsz főként a feudális osztály kultúrája- és művészeteként jelentkezett, de természetesen úgy, hogy a reneszánsz merész polgári vívmányainak jó része veszendőbe ment. Ugyanez a helyzet a barokkkal. Noha a barokk kultúra létrehozója a feudális osztály, s ezen belül is első sorban az ellenreformáció katolikus egyháza, valamint a fejedelmi udvarok: mégis áthatja többé-kevésbé az egész társadalmat, megjelenik a polgárság körében, sőt utat talál a falvakba is. A művészeti stílusok nem hozhatók egy nevezőre az ideológiákkal; valamelyik osztály túlnyomórészt rájuk nyomja bélyegét, de nem kizárólagosan. Így egyazon stíluson belül ellentétes osztályérdekek és világnézetek is kifejezhetik magukat; ugyanazon stílusban egyes alkotások a valóság hű tükrének, mások viszont eltorzítójának bizonyulnak. Elég, ha a romantikára utalunk, amelyben reakciós és forradalmi tendenciák egyaránt közismertek.

Az egyes stílusok a különböző nemzeteknél akkor jönnek létre, mikor megérlelődnek a gazdasági, társadalmi, ideológiai és belső művészi előfeltételeik. Ezek megléte esetén elvileg számolni lehet egy spontán autonóm fejlődéssel, pl. a reneszánsznak vagy a barokknak egymástól független kialakulásával a különböző országokban. A valóságban ez mégsem történik így. Egy-egy stílus először valamelyik országban és ott is valamelyik körben alakul ki: ott, ahol a legelőször és a legteljesebben vannak adva az ehhez szükséges feltételek. Az innen kiinduló ösztönző erő már állandóan fontos szerepet

játszik a stílus más körben és más országokban való kialakulásánál: kibogozhatatlanul összeszövődnek a helyi, autonóm csírák a már megvalósult minták és példák hatásával. A reneszánsz például vitathatatlanul az olasz városokban alakult ki, mivel itt volt a középkor végén a legerőteljesebb polgári fejlődés, ahol a legközvetlenebbül álltak rendelkezésre az antik hagyományok is, a példaképeknek az a tárháza, melyet a „barbár”, „gótikus” középkorral szembe lehetett szegezni. A későbbiekben ez az itáliai reneszánsz mindig rányomta többé vagy kevésbé a bélyegét más országok helyi alapokból kiinduló reneszánsz kezdeményezésére.

A barokknak is megtaláljuk eredeti forrásterületét, születési helyét. Mivel az átmenetileg újjászerveződő feudális rend legerősebb támasza a katolikus egyház volt, a barokk művészet is ott keletkezett, ahol az egyház a leghamarabb tért magához a reneszánsz és a reformáció jelentette megrázkódtatásokból. Ez pedig Spanyolországban és Olaszországban történt. Ezekben az országokban jött létre az újjászerveződő egyház rohamcsapata a jezsuita rend, s innen indult hódító útjára. Spanyolországban, majd a XVI. század végén Itáliában dolgozták ki az egyház teoretikusai az újskolasztikus filozófiát, mely a reneszánsz szabadgondolkodásával szemben a középkor Aristoteleséhez és Szent Tamáshoz tért vissza. A XVI. század második felében végül az tridenti zsinat minden tekintetben kidolgozott programot adott az egyháznak a belső reform, a protestantizmus elleni harc s általában a hatalom visszaszerzése érdekében. Joggal nevezték ezért a barokkot az ellenreformáció művészetének. Ez a megállapítás azonban csak a barokk kiindulópontjára érvényes, a barokkot valóban az ellenreformáció lendülete alakította ki, de az így kialakított művészet egyetemesebb érvényű: nemcsak a katolikus egyház, hanem a feudális rendek, a fejedelmi udvarok, s általában az egész európai méretű feudális újraerősödés művészete lett, mely nem állt meg a katolikus vallás határain, sőt a feudális osztály határainál sem.

Ezeknek az összefüggéseknek a keretében közelíthetjük meg Pázmány és a barokk problémáját. Pázmány Péter a kolozsvári je-

zsuitáknál tanult, majd tizenhét éves korában maga is belépett a rendbe s a krakkói, bécsi rendházakban, végül pedig a római Collegio Romanóban a jezsuita rend világgözpontjában nevelődött az ellenreformáció következetes harcosává. A jezsuiták tevékenységében különös kettősség érvényesül: reakció és modernség. A feudális reakció és az ellenreformáció érdekében lehetőleg a legmodernebb eszközökkel és módszerekkel harcoltak. Felelevenítették az egyház középkori tradícióit, de nem vetették el a reneszánsz és humanizmus vívmányait, rengeteget tanultak a reformációtól is. Elfogadták és tanították a reneszánsz természettudományi eredményeit, teljes mértékben magukévá tették az antik kultúra értékeit; csak arra vigyáztak, hogy az új természettudományból az egyházra káros filozófiai következtetéseket ne vonjanak le: ha valaki ezt tette, mint Giordano Bruno, azt máglyára küldték. Esméik terjesztésére átvették a reformátorok fő fegyvereit: a könyvnyomtatást, a korszerű iskolázást és az anyanyelv használatát; sőt mindezekben hamarosan magasabb színvonalat tudtak elérni, mint ellenfeleik. Munkásságukat tehát rendkívüli rugalmasság, dinamika jellemezte. Az alapvetően reakciós törekvéseken belül így igen sok merész újítás, nagy horderejű és értékes kezdeményezés is megférhetett.

A jezsuita rend nevelésén túl külön is hangsúlyoznunk kell a barokk Róma szerepét. Ekkor épülnek a nagy barokk templomok; a jezsuiták főtemploma, a Gesù, már készen van, mintát adva az egész európai templomépítészetnek. Róma az ellenreformáció, az újjáéledő katolicizmus lázában él, új barokk misztika van kibontakozóban. Szerényebb, de ugyanilyen barokk környezet fogadta Pázmányt következő állomáshelyén, Grácban is, ahová 1597-ben tanárnak került a jezsuiták egyetemére. Grác az ausztriai ellenreformáció központja volt, ahol a jezsuitizmus és ellenreformáció szervesen összefonódott a világi fejedelmi hatalommal is. Stájerországban ekkor Ferdinánd Habsburg-főherceg, a későbbi II. Ferdinánd kormányzott, akinek palotája össze volt építve a jezsuita rendházzal és egyetemmel. A gráci várban elhelyezkedő fejedelmi udvar és ellenreformációs egyházi központ fenyegetően tekintett le az alant elterülő ví-

rágzó protestáns polgárvárosra, s rövid idő alatt ki is erőszakolta ott az ellenreformációt. Itt még jobban megszilárdulhatott Pázmányban az a szigorúan hierarchikus világgép, mely a barokk kultúrára és művészetre oly jellemző. A korlátlan egyházi és világi hatalom Isten szolgálatában: ennek az élményét szívhatta magába Grácban, s érthető, hogy mikor későbbi munkáiban Isten országáról s mennyei udvartartásáról ír, a barokk udvari szemlélet módján ábrázolja azt.

A Grácban eltöltött évek azonban legfőképp azért voltak igen fontosak Pázmány fejlődésében, mert éveken keresztül elmélyülten kellett foglalkoznia a skolasztikus filozófiával és teológiával. Előbb a filozófiát, majd pedig a teológiát adta elő, s ennek során a már korábban megszerzett skolasztikus képzettségét még magasabb színvonalra emelte. Latin nyelvű egyetemi előadásai fenn is maradtak, s ezekben Pázmány kora legjobb színvonalán álló teológusnak bizonyul.

A skolasztika új fellendülésének a barokkal való összefüggésére már utaltam. Mivel kifejezi ez a filozófia a barokk kor szellemiségét: a katolikus középkort szeretné visszaállítani, de korszerűbb eszközökkel, az újkorral, vagyis a reneszánsz vívmányaival egyezkedve. Éppen ezért ebben a filozófiában nagy belső bizonytalanság és diszharmonia van. Alapjaiban ellentétes dolgokat kell összeegyeztetnie: a skolasztika és a reneszánsz természettudománya egymásnak az ellentéte, az újskolasztika mégis valami erőszakolt szintézisre törekszik. Érthető, hogy ez csak hatalmi szóval és külsőlegesen történhet. Mintha különböző rendeltetésű, korú és jellegű falakat hatalmas boltozattal szerkezetük ellenére fognának egybe. Mindez hatalmas lendületet, pátoszt, monumentalitást és hallatlan akarati erőfeszítést kíván, ami a barokk művészi stílusnak is jellemzője: itt is különböző, sokszor ellentétes formai és tartalmi elemek egyesülnek gyakran erőszakoltan valami nagy lendületes kompozícióba. Sokszor persze csak ennek a szándéka van meg, s a kompozíció nem sikerül; a műalkotás pedig öncélú, dekoratív elemekre hullik szét.

A Magyarországra végleg hazatérő Pázmányt bizvást gondolhatjuk a harcias katolikus barokk kultúra és művészet misszionáriu-

sának. Csakhogy Pázmánynak szembe kellett néznie a valósággal, s ehhez neki – mint politikai tevékenységénél is láttuk – volt érzéke. Ő kora adott kultúrájú és szellemiségű magyar lakosságát akarta az egyházba visszavezetni, s nem egy új művészetet propagálni. Alkalmazkodnia kellett azokhoz akikhez szólott, akiknek írt; s ennek során a hazai hagyományok és az akkori kulturális helyzet hatása alá kellett kerülnie. Magyar földön pedig ekkor még a csirái is alig voltak meg a barokknak. Az első igazában barokknak nevezhető munkák 1616-ban és 1617-ben jelentek meg Lépes Bálint tollából, aki olasz barokk műveket fordított magyarra. Az első hazai barokk költőnek Nyéki Vörös Mátyás győri kanonoknak a verseiben is éppen csak megjelennek egyes barokk stíluselemek, de ezek is nagyobb számban csak kései, a 20-as, 30-as években írott verseiben. De nincs még ekkor nyoma a barokk képzőművészetnek sem. Az első jelentős korabarokk építészeti mű: a nagyszombati jezsuita templom, majd Pázmány ösztönzésére kezd épülni, s csak halála után készül el.

Hiába érkezett tehát Pázmány a barokk centrumokból, telve a barokk kultúra és művészet élményeivel: egy későreneszánsz kultúrájú protestáns országba került. A magyar reneszánsz és humanizmus olyan nagy alakjai működnek még ekkor, mint Szenczi Molnár Albert, s alig egy évtizeddel hamarabb halt meg a magyar reneszánsz legnagyobb alakja, Balassi Bálint. Gazdag és virágzó kulturális élet volt ekkor Magyarországon és Erdélyben egyaránt – sajnos, ezt a kultúrát és irodalmat a régebbi magyar irodalomtörténetírás alig vette észre, jórészt éppen Pázmány túlértékelése miatt. A barokk Pázmány alakja elhomályosított mindent, azt a sok nagy értéket, melyet ekkor az ország túlnyomó része, s az írók túlnyomó többsége mellette, vagy vele szemben alkotott. Ha nem szellemtörténeti konstrukciókból indulunk ki, hanem a valóságból, akkor nyilvánvaló, hogy Pázmány római és gráci élményei nem formálhatták egy csapásra barokká a XVII. század első évtizedeinek Magyarországot. Ellenkezőleg, a barokk vonások, a környezet kényszerítő és alakító hatása alatt, csak tompítva és részlegesen érvényesülhettek Pázmány irodalmi munkásságában. A korabarokk tipikus alakja ő egy

még nem barokk periódusban. Erre a következtetésre juthatunk művei tanulmányozásakor.

Egyik legjelentősebb műve prédikációinak a gyűjteménye, mely 1636-ban, halála előtt egy évvel jelent meg. A prédikációkat azonban nem ekkor írta: egész élete során elmondott prédikációit gyűjtötte csak ekkor össze, rendezte sajtó alá. Egyik könyve sem állítja elénk oly teljességben a pázmányi mű lényegét mint ez, mely több évtizedes munkásságát összegezi, s amely már a prédikáció funkciójánál fogva is a legközelebb áll az élethez.

A magyar irodalomban ekkorra már gazdag prédikációs irodalom volt. Megteremtői a középkorvégi ferences és domonkos szerzetesek voltak, majd a reformáció prédikátorai fejlesztették jelentőssé ezt a műfajt, s Telegdi Miklóstól kezdve már az újraszerveződő katolicizmus magyar papjai is részt vettek művelésében. Pázmány elődeivel szemben meglehetősen új utakon jár. Hiába keressük nála a korábbi katolikus és protestáns prédikációk számos elterjedt típusát. A középkori koldulórendek a prédikációnak egy népszerű formáját alakították ki azzal a céllal, hogy mennél inkább hatást érjenek el vele a tanulatlan tömegek körében. Telezsúfolták a prédikációkat érdekességekkel, tanulságos történetekkel, hatásos, sőt hatásvadászó részletekkel, nem idegenkedve a szociális demagógiától sem; Janus Pannonius szerint „vénasszonyi könnyeket vadászva”. Pázmánynál ilyesmiről szó sincs. A protestáns prédikátorok beszédeit gyakran jellemzi az új hit propagandája, az ellenfél ostromozása és kigúnyolása – a nagy térítő Pázmány ilyesmiktől is tartózkodik. Alig vannak beszédeiben polemikus részek, mintha arra törekedett volna, hogy a protestánsok is szívesen hallgathassák prédikációit. Érdekes módon alig találunk olyan beszédeket könyvében, melyek főtémája a szentírás magyarázata, illetve a dogmatikai, teológiai kérdések tárgyalása; pedig mind protestánsoknál, mind katolikusoknál ez volt a prédikációk legfőbb célja s a fennmaradt egyházi beszédek többsége ilyen jellegű.

Beszédeinek középpontjában egyetlen dolog áll: az erkölcsi tanítás. A prédikáció az ő számára elsősorban az erkölcsi nevelés esz-

köze, s a teológiai, dogmatikai fejtegetések is mind ennek a szolgálataiba vannak állítva. Egy egész etika bontakozik így ki a vaskos műlapjairól a legszabatosabb, legvilágosabb és legmeggyőzőbb előadásban. A logikus meggyőzés módszerével tanít, az általa elmondottakat ésszel akarja beláttatni. Hiányzik ezért innen minden misztikus, eksztatikus elem, ami pedig oly jellemző a barokkra. Nem veszi igénybe azokat az eszközöket, melyek az érzelmekre hatnak elsősorban, melyekkel hangulati hatásokat lehet elérni. Csaknem mellőzi a legendák és példák kincsestárát, nem igyekszik tanítását szórakoztatással ellensúlyozni. Racionális, intellektuális levegő árad prédikációjából, s a nála oly gyakori képek és hasonlatok is a magyarázat, az értelmi beláttatás eszközei, sohasem sejtelmes víziók felidézői. Képeit mindig a reális életből meríti, a mindennapi jelenségek felidézésével igyekszik megértetni a legelvontabb gondolatokat is. Ugyanezeket a megállapításokat tehetjük nagyjából imádságoskönyvről is. Bár az imádságban több az érzelmi elem, mégis a döntő súly itt is az Isten előtti értelmi hódolatra esik, imádságainak is szigorú logikai menete van. Nem csodálható ezért hogy egy protestáns prédikátor 1609-ben mindenestül átvette Pázmány szövegét, és saját neve alatt kinyomatta: a protestánsok számára sem kellett másfajta imádságoskönyv.

Mint látjuk, Pázmány e műveiben éppen nem a barokk elem a szembetűnő, sőt a prédikációkban éppen ő száll szembe a barokk stílus nem egy sajátjával. Vannak, akiknek csak arra van gondjuk – írja –, hogy „elméjek, tudományok, ékesen szólások mutogatásával magokat csudáltassák... hegyes kérdéseket, haszontalan vizsgálasokat, fülgyönyörködtető csúfságokat vagy fabulákat, sovány és száraz gondolatokat forgatnak, hogy a közönség őket csudálja, dicsérje”. A már említett első jellegzetesen barokk magyar művek, Lépes Bálint kötetei, éppen ezt az elítélt stílust képviselik, s ez lesz általában jellemző a magyar barokk irodalomra is. Érthető ezért, hogy a XVII. század második felében és a XVIII.-ban, a magyar barokk „fénykorában” a katolikus egyházi beszéd hűtlenné lett a pázmányi hagyományokhoz; s az ő erkölcsstanító, racionális prédikációi helyett

a vizionárius, hatást keltő, Máriát és a szenteket dicsőítő, dekoratív elemekkel és cifraságokkal teli prédikációk kultuszát teremtette meg. A barokk irodalmi stílusra is jellemző a barokk építészet fény- és árnyjátéka, érzelmi hatáskeltése, a dekoratív tényezőknek a szerkezettől elszabadult, önállósult burjánzása. Pázmány beszédeiben mindezt hiába keressük. Ezeket tehát csak nagyon módjával, egyes részletei, nyelvi stílusának egyes mozzanatai alapján nevezhetjük valamelyest barokknak.

Inkább magán viseli a barokk jellegzetességeit legmonumentálisabb alkotása, az *Isteni igazságra vezérlő kalauz* (1613). Ez a méreteiben is hatalmas mű összegezi az egész katolikus–protestáns vitaanyagot, s egyúttal jelentékeny teológiai jellegű tudományos enciklopédiát ad. Ebben mindent összefoglalt, amit a katolikus egyház harcosainak az ellenreformáció korszakában tudnia kellett. Pázmány szerkesztőkészsége itt remekelt. A rendkívül szétágazó anyagot egyetlen zárt és következetes rendszerbe fogta össze. Az anyag látszólagos gomolygásán keresztül biztosan halad Pázmány érvelése a kitűzött cél felé, sohasem veszti el a fonalat, bármekkora kitérőkre, bonyolult elágazásokra kényszeríti is a mondanivaló sokrétűsége. Bőven él itt Pázmány a barokk díszítő elemeivel, de ezeket mindig a logikai érvelés szolgálatába tudja állítani. Hatalmas körmondatai, grammatikai bonyolultságuk ellenére is, mindig egyértelműen vezetnek egyik gondolatról a másikra. Sik Sándor joggal hasonlította ezt a művet a barokk székesegyházakhoz, különösen ami a szerkezetet, a részletgazdagságokon keresztül uralkodó szigorú szubordinációt jelenti.

A *Kalauz*ban felismerhető lendület és barokk pátosz jelen van Pázmány vitairataiban is, de többnyire a barokk stílus külsőségei nélkül. Munkáinak többsége vitairat, hitvitázó mű: válasz protestáns ellenfeleinek támadásaira, vagy tanításaik, könyveik cáfolata. Fáradhatatlan és hihetetlenül termékeny vitázó volt. Protestáns ellenfeleinek sokszor nehéz és hosszú munkával megalkotott műveivel egykettőre végezni tud, a vita fegyvereit úgy tudta forgatni, mint kortársai közül senki sem. Sokat vizsgálták már, hogy miből ered Pázmány ekkora fölnye. Nem elég magyarázat ehhez kortársainál na-

gyobb műveltségére, íráskészségére, a skolasztikán iskolázott nagy logikai felkészültségére hivatkozni, bár ennek is nagy szerepe van. Mindenekelőtt azonban a történelmi helyzet volt kedvező Pázmány számára. A protestantizmus ekkor már nem mozgalom, hanem győzedelmeskedő, intézményekkel körülvelt és védett egyházak sora, mely befejezte hódító útját, s eredményeinek megtartásán fáradozik. Ezzel szemben a jezsuiták vezette ellenreformáció egy előretörő és hódításra szervezett erő. Sik Sándor szerencsésen jellemzi a szembenálló feleket: „Egy fölkelő visszazorított energiának rugalmasságától felpattanó hódító és támadó szenvedély, a megüledettség, az élvezett győzelem, a támadásban is védekező nyugalmi elv ellen, amely elszokott a komoly ellenféltől.” Ezen inkább formális tényezők mellett azonban még mélyebb összefüggésekre is rávilágíthatunk.

A reformáció a katolikus egyház megmerevedett dogmatikájával szembeszegezte a szabad vallásos vizsgáldást, a biblia szabad magyarázatának elvét. Az így keletkező támadással szemben a katolicizmus szinte fegyvertelen maradt. Mihelyt a reformátorok bebizonyították, hogy a biblia helyeit másképpen is lehet értelmezni, mint ahogy azt a katolikus tanítás teszi, sőt e más értelmezés sokszor közelebb áll a józan észhez, és kedvezőbb következtetésre vezet a polgári és népi tömegek szempontjából, a reformációnak nyert ügye volt. A reformáció egyes irányzatai azonban maguk is hamar intézményesedtek, egyházzá merevedtek, s megszűntek a feltörekvő erők harci mozgalmi lenni. Sőt, a feudalizmus megerősödésének sodrában a protestáns egyházak is az uralkodó osztály oldalára kerültek, megtiltották a további újítást, a biblia további szabad értelmezését, s kialakították saját dogmatikai rendszerüket. A racionális kritika helyett itt is a tekintélyi elv lett az irányadó. Hiába igyekeztek azonban a protestáns egyházak ugyanúgy alkalmazkodni a feudális rendszerhez, mint ahogy ezt a katolikus egyház már eleve tette, ebben a versenyben alul kellett maradniok. A katolikus egyház régebbi és következetesebb dogmarendszere fölényben volt a protestantizmusnak a reformációs mozgalom erőszakos megállítása útján létrejött, és sokszor az egyes felekezetek között is ellentétes teológiája fölött. A pol-

gárság ugyan még így is inkább magáénak érezte a protestantizmust, de az ellenreformáció nem is őket akarta elsősorban megnyerni, hanem a feudális osztályt. Pázmány is a főurak megtérítésére összpontosítja erejét, hisz ez magával hozza jobbágyaik fokozatos katolizálását is.

E körülmények alapján érthető, hogy amikor a vitairatokban a két különböző teológia összecsapott, akkor a csiszoltabb, jobban rendszerezett, évezredes kifinomodottságon átment és a reneszánsz korszerű ismeretanyagát is magábaolvasztó katolikus álláspont győzött. Igaz, hogy éppen Magyarországon a protestánsoknak egy igen jól kiaknázható érvük volt a katolikus egyház ellen: a nemzeti függetlenség kérdése, a Habsburg-elnyomás veszélye. Magyar István, Pázmány legelső vita-ellenfele éppen ezeket a kérdéseket feszegette sok éleslátással. Pázmány azonban kitűnően értett ahhoz, hogy a vitát teológiai síkra vigye át – ezt tette Magyarival szemben is –, és ezen a téren hengerelje le ellenfelét, aki helyes politikai tételeit szintén teológiai alapelvekre próbálta visszavezetni. Jellemző, hogy Pázmány egyetlen esetben nem tudott méltó választ adni protestáns ellenfelének: amikor az általa annyi vitában megtépázott Alvinczi Péter Bethlen függetlenségi háborújának kezdetén, nyíltan politikai érvekkel leplezte le a Habsburgok és a velük összeszövődött katolikus egyház káros tevékenységét, *Querela Hungariae* (Magyarország panasza) című röpiratával.

A vitákban Pázmány kitűnő fegyverzetben léphetett fel. Birtokában volt az egész barokk-skolasztikus gondolat-rendszer, melynek éppen ő adta oly kiváló, a rejtett belső ellentmondásokat oly monumentálisan áthidaló szintézisét *Kalauz*ban. Az egyes vitákban voltaképpen a pillanatnyi szükségletek szerint alkalmazza csak azt, amit a *Kalauz*ban majd össze fog foglalni, vagy már összefoglalt. A gondolatoknak és érveknek ezt a nagy hajlékonysággal és nagy következetességgel kidolgozott építményét a protestáns teológia nem ingathatta meg, ezzel majd csak a felvilágosodás racionális és vállásellenes kritikája tudott végezni.

Az eddigi elmondottak alapján már nem nehéz Pázmány törté-

neti helyét meghatározni a magyar irodalom fejlődésében. Hatalmas irodalmi hagyatéka végső fokon egy reakciós tendencia jegyében jött létre, de egy olyan korban, amikor a vele szemben álló erők is nem kevésbé a skolasztika és az ortodoxia irányába fejlődtek. Velük szemben Pázmány sokkal frissebb, modernebb, s a korszerű európai kulturális és művészeti fejlődést képviseli. Igaz ugyan, hogy bár az ő ellenfele elsősorban a protestáns teológia, az ő barokkos irányú munkásságával szemben ott áll e kor gazdag későreneszánsz kultúrája is. Ez a későreneszánsz azonban már a hanyatlás útjait járja. A reneszánsz már nem teremtő erő, polgári alapja Magyarországon alig van, a feudalizmus pedig korszerűbbet keres. Az elsekélyesedés, a visszavonulás, a modorossá válás időszaka ez a magyar reneszánsz fejlődésében. Jól szemlélteti ezt Balassi költőtanítványa, a humanizmus eszméit féltve őrző Rímay, akinek költészete és prózastilusa a túlélrettség, az elprovincializálódás jeleit mutatja már.

A pázmányi próza, kortársaival szemben, feltétlenül az előremutató stílust képviseli, mégha amazok haladóbb eszmékért harcoltak is. Élvezi ő a barokk stílus előnyeit, de hiányzanak belőle annak félresiklásai. A kései humanista modorossággal, a manierizmussal szemben ez a nyelv és ez a próza valóban a jövő irányát mutatja. A magyar nyelv öelötte még sohasem jelent meg ilyen kitűnő fegyvertetben. A legbonyolultabb és legelvontabb dolgokat is egyforma világossággal és szemléletességgel képes a pázmányi próza kifejezni.

Műveinek tartalma nem élő ma már, legfeljebb egyes részletek lepnek meg közkeletű igazságok plasztikus elmondásával és megokolásával – főként a prédikációkban. Nyelvünknek azonban valóságos kincsesbányája ez, ahova ma is tanulni járhatunk, miként azt nem egy nagy magyar író, pl. Móricz Zsigmond és Kosztolányi tette. Pázmány legszebb lapjai nyelvünk szépségének, kifejezőkészségének megbecsülésére és szeretetére tanítja a mai és minden kor olvasóját is.